

TURKISTON O'LKASIDA KON-METALLURGIYA SOHASINING RIVOJLANISHI

Boymurzayeva Hayotxon Asadovna

*O'zbekiston Respublikasi IIVning Xorazm
akademik litseyi tarix fani bosh o'qituvchisi*

Annatsiya: *XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida kon-metallurgiya sohasining rivojlanishi tarixi masalalari yoritilgan.*

Аннотация: *В статье рассматривается историческое развитие горно-металлургической промышленности Туркестана в конце XIX – начале XX вв.*

Abstract: *The article covers the historical development of the mining and metallurgical industry in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries.*

KIRISH.

Qadimiy tariximizni o'rganish va bugungi kunda mamlakatimizda amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlarning mazmunmohiyatini xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz o'rtasida keng targ'ib etish ularda ajdodlar tarixiga va el-yurt taqdiriga daxldorlik tuyg'usining shakllanishida muhim ahamiyatga egadir. Bir guruh tarixchi olimlarning fikrlariga ko'ra, olovning kashf etilishidan keyin mahsulot yetishtirish va hayvonlarni qo'lga o'rgatish orqali doimiy oziq-ovqatga ega bo'lish insonlar hayotidagi muhim voqea bo'lgan.

Ammo insonlarning xo'jalik hayotidagi haqiqiy tub burilish hali oldinda edi. Qadimgi davrda metallning kashf etilishi jamiyat hayotida keskin iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlarga olib keldi.

Dastlab mis va bronza, keyinchalik qattiq metall temirning kashf etilishi o'sha davr xo'jaligi rivojlanishida muhim rol o'ynadi. Negaki, metallning kashf etilishi natijasida mehnat va ov qurollarining odamlar xo'jalik hayotiga kirib kelishi bilan mehnat unumdorligi keskin oshdi, yangi hunarmandchilik turlarining vujudga kelishiga zamin yaratdi. Metall yengil va mustahkam g'ildiraklarning tayyorlanishiga asos bo'ldi.

Bu esa o'z navbatida, transport va kulolchilikda, jun to'qish va to'qimachilik, baland yerlarga suv chiqarish va konlardan ma'danlarni qazib olishda yuqoriga ko'taruvchi asbob-uskunalarining yaratilishiga olib keldi. Arxeolog olimlarning ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston hududida yirik konlar va rangli metallarni qazib olish hamda qayta ishlash, jumladan, bronzadan turli buyumlar tayyorlash Zarafshon vohasi - qadimgi Sug'd hududida bo'lgan.

Asosiy qism

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston hududi Rossiya imperiyasining tarkibiga kirdi. Bu davrda hududda tabiiy resurslarni o'rganish va sanoat rivojini ta'minlashga alohida e'tibor berildi. Konchilik va metallurgiya sanoati asosan temir, mis, ruda, oltin va kumush qazib olish bilan bog'liq edi. Hududda eski an'anaviy qo'l mehnati bilan ishlov beriladigan konchilik mavjud edi, lekin bu davrda Rossiya texnologiyasi va sanoat usullari joriy etila boshlandi. Misol: Almalyk (Olmaliq) mis-kon va temir rudasi

faol ishlashni boshladi. Qazib olingan resurslar asosan Rossiya sanoatiga yuborilar edi. Metallurgiya sanoati konchilik bilan chambarchas bog'liq edi. Turli metallardan mahsulot ishlab chiqarish sanoati asta-sekin shakllandi, ammo sanoat hali keng qamrovli emas edi. Eng rivojlangan yo'nalishlar: temir va mis ishlov berish.

Rossiya imperiyasi siyosati – hududni sanoatlash va resurslardan samarali foydalanish. Texnologik yangiliklar – konlarni qazib olish va metallni qayta ishlashda yangi usullar joriy qilindi. Transport infratuzilmasi – temir yo'llarning qurilishi kon metallurgiyasini rivojlantirishga yordam berdi. Mahalliy ishchi kuchining yetishmasligi. Qishloq xo'jaligi hududlari bilan raqobat, ya'ni ishchi kuchining sanoatga o'tishi sekin edi. Texnologik jihozlarning kamligi va Rossiyadan keladigan asbob-uskunalarga bog'liqlik.

Asosiy konlar va ularning o'rni. Olmaliq mis-kon – Toshkent viloyati yaqinida, mis va oltin qazib olinadigan eng yirik konlardan biri. Bu kon XIX asr oxirida faol ishlay boshladi va Rossiya metallurgiya sanoatiga katta hissa qo'shdi. Temirchi rudasi – hozirgi Qozog'iston hududida joylashgan, temir va mis ishlab chiqarish uchun muhim manba bo'lgan. Zarafshon konlari – oltin va kumush ishlab chiqarish bilan mashhur, ularni asosan qo'lda qazib olishgan, keyinchalik sanoat usullari joriy qilindi.

Qo'l mehnati – eski an'anaviy usullar, asosan kichik miqyosda va qo'lda ishlash. Sanoat texnologiyasi – Rossiya texnologik jihozlari yordamida qazib olish samaradorligi oshdi. Qayta ishlash – metallurgiya zavodlarida rudani eritish va metall mahsulotlarga aylantirish jarayonlari rivojlandi. Kon-metallurgiya sohasining rivojlanishi hudud iqtisodiyotini sanoatlashtirish va eksportni oshirishga xizmat qildi. Mahalliy aholining ish bilan ta'minlanishi, shahar va posyolkalar rivojlanishi kuzatildi. Rossiya sanoati uchun xomashyo manbai bo'ldi.

Kon-metallurgiyaning jamiyatga ta'siri. Sanoat va konchilik rivojlanishi mahalliy jamiyat tuzilmasini o'zgartirdi. Ishchi kuchining qishloqdan shaharga ko'chishi kuzatildi. Yangi texnologiyalar va ilm-fan asosida ishlab chiqarish odatlari shakllana boshladi. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston hududida kon-metallurgiya sohasining rivojlanishi Rossiya imperiyasining sanoat siyosati, transport va texnologik yangiliklar bilan chambarchas bog'liq edi. Hududdagi konlar va metallurgiya sanoati Rossiya sanoatiga xomashyo yetkazib berish bilan birga, mahalliy iqtisodiyot va ijtimoiy tuzilishga ham ta'sir ko'rsatdi. Bu davr Turkistonda sanoatning boshlang'ich rivojlanish bosqichi sifatida tarixiy ahamiyatga ega.

Rossiya imperiyasi siyosati – hududni sanoatlash va xomashyo manbalarini qo'lga kiritish. Texnologik yangiliklar – zamonaviy kon qazib olish va metall eritish usullari. Transport infratuzilmasi – temir yo'llar va yo'laklar kon metallurgiyasini rivojlantirishga xizmat qildi. Kon-metallurgiya sanoati hudud iqtisodiyotini rivojlantirdi va mahalliy aholini ish bilan ta'minladi. Qishloqdan shaharga ishchi kuchi ko'chishi boshlandi. Sanoat shahar va posyolkalarni rivojlantirishga hissa qo'shdi. Hudud Rossiya sanoati uchun xomashyo manbaiga aylandi. Mahalliy ishchi kuchi yetishmasligi, shahar va qishloq o'rtasidagi ishchi kuchi raqobati.

Texnologik jihozlarning cheklanganligi va Rossiyadan asbob-uskunalar olib kelishga bog'liqlik. Sanoat dastlab kichik miqyosda bo'lib, keng qamrovli rivojlanish kech bo'ldi. XIX asr oxiri – XX asr boshida Turkistonda kon-metallurgiya sohasining rivojlanishi hududni Rossiya imperiyasi tarkibida iqtisodiy jihatdan mustahkamlashga xizmat qilgan. Sanoatning boshlang'ich rivojlanishi mahalliy iqtisodiyot va jamiyat tuzilmasiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Bu davr Turkiston tarixida sanoat va konchilikning boshlang'ich rivojlanish bosqichi sifatida muhim ahamiyatga ega.

Tarixiy va siyosiy kontekst. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston Rossiya imperiyasi tarkibiga kirdi (1865–1886 yillarda bosqichma-bosqich). Rossiya hukumati hududni iqtisodiy jihatdan rivojlantirish, xomashyo manbalarini ishlab chiqarish va transport infratuzilmasini yaratishga e'tibor qaratdi. Shu davrda Turkistonda sanoat inqilobining dastlabki belgilarini ko'rish mumkin bo'ldi.

An'anaviy qo'l mehnati bilan ishlov beriladigan konchilikning o'rnini sanoat usuli egallay boshladi. Rossiyadan olib kelingan texnologik uskunalar va texnika yordamida qazib olish samaradorligi oshdi. Konlarni rivojlantirishda mahalliy va chet ellik mutaxassislar jalb qilindi. Metallurgiya konchilik bilan chambarchas bog'liq bo'lib, rudani eritish va metall mahsulotlarga aylantirish jarayonini o'z ichiga olgan. Metallurgiya zavodlari asosan temir va mis ishlov berish bo'yicha faoliyat yuritdi. Dastlabki yillarda ishlash hajmi kichik bo'lsa-da, texnologik yangiliklar joriy etilishi bilan ishlab chiqarish miqdori oshdi. Sanoat uslubidagi metallurgiya ishlab chiqarish shaharlarda posyolkalar rivojlanishiga sabab bo'ldi.

Rossiya imperiyasi siyosati – hududni sanoatlash va xomashyo manbalarini nazorat qilish. Transport infratuzilmasi – temir yo'llar va yo'laklar kon metallurgiyasini rivojlantirishga yordam berdi (masalan, Toshkent–O'renburch yo'li). Texnologik yangiliklar – rudani qazib olish, eritish va qayta ishlashning zamonaviy usullari joriy qilindi. Iqtisodiy talab – Rossiya sanoati uchun xomashyo manbai sifatida kon-metallurgiya muhim rol o'ynadi.

Ijtimoiy va iqtisodiy ta'sir. Hudud aholisi ish bilan ta'minlandi, yangi sanoat shahar va posyolkalar paydo bo'ldi. Qishloqdan shaharga ishchi kuchi ko'chishi kuzatildi, bu esa urbanizatsiya jarayonini tezlashtirdi. Hudud iqtisodiy jihatdan Rossiya sanoatiga bog'landi, xomashyo yetkazish asosiy faoliyatga aylandi.

Muhim konlar va sanoat markazlari

№	Kon nomi	Joylashuvi	Asosiy resurslar	Tarixi
1	Almaly (Olmaliq)	Toshkent	Almaly	XIX asr oxiri
2	Mis	Qozog'iston	Mis	XIX asr oxiri
3	Temir	Zarafshon Samarqand viloyati	Temir	XIX asr oxiri
4	Temir, mis	Angren, Toshkent viloyati	Temir, mis	XX asr boshlarida

XIX asrning birinchi yarmiga kelib, O'rta Osiyodagi uch xonliklar o'rtasidagi to'xtovsiz urushlar, kelishmovchiliklar ulardagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy vaziyatni tang ahvolga olib keldi. XIX asr o'rtalarida jahonning yirik davlatlari o'rtasidagi yangi mustamlakalar uchun kurashda Rossiya hukumati ham chetda turmadi. Ma'lumki, XIX asr o'rtalarida Angliya va Rossiyaning manfaatlari Turkistonda to'qnashdi. Rossiya imperiyasining O'rta Osiyoni bosib olishini tezlashtirishiga quyidagi omillar sabab bo'lganligini ko'rsatib o'tish joizdir: birinchidan, Rossiya yengil sanoatini ta'minlab beruvchi arzon xomashyo bazasining O'rta Osiyoda mavjudligi, ikkinchidan, Qrim urushi (1853–1856 y) tufayli Qora dengiz bandargohlarining qo'ldan ketishi va uning o'rnini O'rta Osiyoni egallash orqali to'ldirish; uchinchidan, O'rta Osiyo orqali Eron, Afg'oniston, Xitoy, Hindiston kabi davlatlarda Angliyaning ta'sirini yo'qotib, bu davlatlar bilan savdo va diplomatik aloqalar o'rnatish, to'rtinchidan, Rossiyaning Yevropa bozorlari bilan raqobat qila olmasligi sababli ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish uchun O'rta Osiyo bozorlarini egallashi kabilar edi. Natijada Rossiya imperiyasi O'rta Osiyo hududidagi Qo'qon va Xiva xonligi, Buxoro amirligiga harbiy yurish qilib, ularni birinketin zabt etib, bu yerda o'zining mustamlakachilik siyosatini yurgizdi. Rossiya imperiyasi tomonidan Turkiston istilo qilingan dastlabki vaqtdan boshlab o'lkani boylik orttirish manbai, deb bildi. O'lka boyliklarini talash, imperiya bosqinchilarining mustamlakachilik manfaatlariga xizmat qiladigan ko'plab tadbirlarni amalga oshirishga kirishdilar. Boshqa sohalarda bo'lgani kabi o'lkadagi yerosti boyliklarini talash siyosati ham avj oldirildi. Shu maqsadda, XIX asrning 60-70-yillarida Toshkent shahrida O'rta Osiyoning geologik tuzilishini o'rganish uchun O'rta Osiyo tog'-kon uyushmasi, Rus geografiya uyushmasining Turkiston bo'limi va Toshkent kimyo laboratoriyasi ochildi. Qoramozor konlari to'g'risidagi dastlabki ilmiy ma'lumotlar 1875 yil G.D.Romanovskiy va 1875-1878 yillarda I.V.Mushketovlar tomonidan to'planib, ular Qoramozor konlarining geologik tuzilishi va ma'danlar to'g'risida o'z xulosalarini berdilar. Jumladan, 1893-1904 yillar davomida Turkiston o'lkasidagi qazilma boyliklar konlarini tadqiq qilish va o'zlashtirish maqsadida, imperiya fuqarolaridan 931 kishi ariza bilan murojaat qilib, kon injeneridan ushbu faoliyat turi bilan shug'ullanishga ruxsat guvohnomalari berishni so'raganlar. Kon injeneri tomonidan iltimos qiluvchining arizasi, uning ahvolini har tomonlama, kasb-korini o'rganib, keyin aniq manzilda kon ishlarini yuritishga ma'lum bir muddatga ijozat etuvchi ruxsat-guvohnomalar 428 nafar kishiga berilgan, agar u guvohnomada belgilangan muddatda kon boyliklarini o'zlashtira olmasa yoki ish olib bormasa, unga tegishli bo'lgan hududlar olib qo'yilishi, boshqa shaxslarga berilishi mumkin bo'lgan.

Xulosa

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkiston Rossiya imperiyasi tarkibiga kirdi. Rossiya imperiyasi hududni iqtisodiy jihatdan rivojlantirish va resurslardan samarali foydalanish siyosatini olib bordi. Shu davrda hududdagi tabiiy boyliklar, xususan, temir, mis, oltin, kumush va boshqa metall rudalari faol o'rganila boshlandi. Konchilikning an'anaviy usullari (qo'l mehnati, oddiy asboblar) mavjud bo'lib, u asosan mahalliy

ehtiyojlarni qondirgan. XIX asr oxirida Rossiya texnologiyasi joriy qilindi, bu esa konlarni sanoat usulida qazib olish imkonini berdi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Turkistonda kon-metallurgiya sanoati Rossiya imperiyasining iqtisodiy siyosati, texnologik yangiliklar va transport infratuzilmasi bilan rivojlandi. Hududdagi metall rudalari qazib olinishi va metallurgiya sanoati mahalliy iqtisodiyot va jamiyat tuzilmasiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Arxeolog olim M.Massonning fikricha, Markaziy Osiyoda temirni o'zlashtirish ikki yo'l bilan, ya'ni tabiiy sof metallni ishlatish va temirli tog' jinslariga ishlov berish orqali amalga oshirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Q. Sanaqulov, X. Raupov, O. Xaitova. O'zbekistonda kon-metallurgiya tarixi. Toshkent "mashhur-press", 2019 .
2. Mirziyoev Sh.M. "Navoiy kon-metallurgiya kombinati" davlat korxonasi jamoasi va Navoiy shahri ahliga" tabrigi. "Xalq so'zi", 2018 yil, 24 noyabr.
3. Abu Rayhon Beruniy. Kitob al-jamohir fi-ma'rifat al-javohir. Mineralogiya. Tarjimon: akademik Aziz Qayumov. Mas'ul muharrir: Quvondiq Sanaqulov. Toshkent: "O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2017.
4. Asqarov A. O'zbekiston tarixi. Toshkent: "O'qituvchi", 1995.
5. Jo'raqulova D.M. Zarafshon havzasining ibtidoiy davr tarixi. Samarqand: 2015.
6. Массон М.Э. К истории горного дела на территории Узбекистана. Ташкент: 1953.
7. Рахматуллаев И.М., Крахмал К.А., Хасанова С.М., Аметова Ф.И. История освоения полезных ископаемых Чаткало-Кураминского региона. Ташкент: 2013.
8. Xaitova O., Hasanov A., Hayitov Sh., Berdiev N. O'zbekiston kon sanoati tarixi: o'tmishi va buguni. Toshkent: "Turon Zamin Ziyo", 2015.